

Voluntary Activities in the Health Centre of Astan Quds Razavi: A Study of the Leper House (1343-1420 AH)

Raheleh Yeganeh

*Corresponding author, Master's degree in Knowledge and Information Science, Astan Quds Razavi Libraries, Museums and Documentation Center, Specialized History Library, Mashhad, Iran. E-mail: yeganeh.rahele@gmail.com

Jamileh Jahani

Ph.D. Candidate in Knowledge and Information Science, Payam Noor University of Mashhad. Expert in organizing and preparing the press, Museums and Documentation Center, Astan Quds Razavi Libraries, Mashhad, Iran. E-mail: jahani.ja@gmail.com

Abstract

Objective: The purpose of this research is to investigate the importance and role of philanthropists in voluntary activities in the health centers of Astan Quds Razavi. Public health is of great significance for the Astan Quds Razavi and this organisation has had the utmost respect for the poor and visiting patients from the past. With this good intention, they have made every effort to promote the well-being of patients and pilgrims, which has often been in the form of endowments. In this paper, Astan Quds Razavi leprosy centre is investigated using the library and archival sources and documents to explore how voluntary activities were formed to establish this institution and what was the role of Astan Quds Razavi in the development of health, treatment and the establishment of a leper house.

Methodology: Historical research method has been used during years 1343-1420 AH applied for conducting this research. The collected data were analysed based on the analytical descriptive method.

Findings: The results indicate that the most of expenses, with regard to health centres in particular establishing the leper house, was covered by the Astan Quds Razavi which was officially included in the annual budget by the end of 1956. However, in some cases public assistance was also reported. A review of the public benefit activities carried out by the Astan Quds Razavi province in the mentioned time indicates the occurrence of factors and reasons affecting the development and improvement of the health situation in Mashhad during that period and causing important developments in the direction of the creation and promotion of leper house.

Conclusion: Examining the level of the Mashhad community's health in terms of facilities with regard to managing the Hansen's disease or leprosy between the years before and after the establishment of the leper house shows that Mashhad has undergone many changes due to

endowment institutions. Astan Quds Razavi has played an effective role in improving the level of healthcare in Mashhad with the help of endowment and development of its income as well as voluntary activities of donors. By establishing a leper house in Mashhad and gathering some lepers from all over the country, this organization has managed to scientifically and practically prevent the further spread of this disease. Therefore, although the presence and voluntary activities of domestic and foreign benefactors and philanthropists have greatly helped to eradicate and develop health in Mashhad, but the active presence and special attention of Astan Quds Razavi from the past until now to public benefit activities and works despite the presence of benefactors in the field of health and treatment have had a lot of endowments, which has caused the continuity and continuation of this important issue in attracting people's participation in the field of health and treatment in Mashhad. Finally, what can be obtained from the presented material is that the beginning of charitable institutions and voluntary activities in Mashhad is closely related to the history of medicine and the background of waqf in this city and medical support from the Safavid period onwards.

Keywords: Voluntary activities, Health and treatment centres, Leper's house, Mihrab Khan, Astan Quds Razavi

Article type: Research

How to cite:

Yeganeh, R., & Jahani, J. (2023). Voluntary Activities in the Health Centre of Astan Quds Razavi: A Study of the Leper House (1343-1420 AH). *Library and Information Sciences*, 26(2), 102-132.

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 06/03/2023

Received in revised form: 08/05/2023

Accepted: 20/05/2023

Available online: 21/10/2023

Publisher: Central Library of Astan Quds Razavi

Library and Information Sciences, 2023, Vol. 26, No. 2, pp. 102-132.

© The author(s)

فعالیت‌های داوطلبانه در مراکز بهداشتی آستان قدس رضوی؛ نمونه موردی، جذامی‌خانه محراب‌خان (۱۳۴۳-۱۴۲۰ ه. ق)

راحله یگانه

*نویسنده مسئول، کارشناس ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، کتابخانه تخصصی تاریخ، مشهد، ایران. رایانامه: Yeganeh.rahele@gmail.com

جمیله جهانی

دانشجوی دکتری علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه پیام نور مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: jahani.ja@gmail.com

چکیده

هدف پژوهش: پژوهش حاضر به منظور بررسی نقش نیکوکاران در فعالیت‌های داوطلبانه در مراکز بهداشتی آستان قدس رضوی انجام پذیرفت. یکی از این موارد، جذامی‌خانه آستان قدس رضوی است که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت. هدف از این پژوهش، معرفی و برجسته‌سازی قالب‌های فعالیت‌های داوطلبانه برای ایجاد این مؤسسه و نقش آستان قدس رضوی و وقف در توسعه فعالیت‌های داوطلبانه در حوزه بهداشت و درمان و ایجاد جذامی‌خانه بر پایه اسناد و مدارک است.

روش پژوهش: پژوهش حاضر، بر پایه روش تحقیق اسنادی در فاصله سال‌های ۱۳۴۳ تا ۱۴۲۰ ه. ق بر مبنای دو هزار برگ سند موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی و مبتنی بر شیوه توصیفی-تحلیلی انجام شد.

یافته‌های پژوهش: بنا بر اسناد و مدارک، به جز اندک کمک‌های دولت که در بخش‌های کمک و همیاری مردمی گزارش شده و خیرین و پرستاران خارجی، عمده کمک‌ها و هزینه‌ها بر عهده آستان قدس رضوی بوده و این کمک‌ها و اقدامات به طور رسمی در بودجه سالانه این نهاد تا اواخر سال ۱۳۳۵ پیش‌بینی و تأمین گردیده است.

نتیجه‌گیری: آستان قدس رضوی به مدد وقف و توسعه درآمد‌های آن نقش مؤثری در ارتقای سطح بهداشت و درمان مشهد داشته و با ایجاد جذامی‌خانه در مشهد و جمع‌آوری بخشی از جذامیان از سراسر کشور توانست به صورت علمی و عملی مانع از شیوع بیشتر این بیماری گردد و این مهم علاوه بر مبحث موقوفات، با وجود خیرین و فعالیت‌های داوطلبانه آنان میسر شده است.

کلیدواژه‌ها: فعالیت‌های داوطلبانه، مراکز بهداشتی و درمانی، جذامی‌خانه، محراب‌خان، آستان قدس رضوی

نوع مقاله: پژوهشی

استناد:

یگانه، راحله؛ جهانی، جمیله (۱۴۰۲). فعالیت‌های داوطلبانه در مراکز بهداشتی آستان قدس رضوی؛ نمونه موردی، جذامی‌خانه محراب‌خان (۱۳۴۳-۱۴۲۰ ه. ق). *کتابداری و اطلاع‌رسانی*، ۲۶(۲)، ۱۰۲-۱۳۲.

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۵ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۳۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۷/۲۹

ناشر: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۱۴۰۲، دوره ۲۶، شماره ۲، شماره پیاپی ۱۰۲، صص. ۱۰۲-۱۳۲.

© نویسندگان

مقدمه و بیان مسئله

وجود مضجع شریف رضوی (ع) در مشهد، همواره باعث توجه علاقه‌مندان به آن حضرت بوده و این مسئله سبب وقف خیرات و میراث به این آستان مهر از سوی نیک اندیشان روزگار شده است. بر همین اساس، آستان قدس رضوی یکی از بزرگ‌ترین و قدیمی‌ترین مراکز خیریه دنیا به شمار می‌آید (اسناد تشکیلات اداری آستان قدس رضوی در دوره صفویه، بی تا، ص. ۱). بر پایه همین موقوفات است که تشکیلات آستان قدس رضوی و به تبع آن توسعه حرم رضوی شکل می‌گیرد. به طوری که در کنار توسعه عمرانی حرم، اماکنی جهت خدمت‌رسانی به زائران و مجاوران اعم از خدمات فرهنگی، آموزشی، پزشکی و غیره در تأسیس مؤسساتی همچون کتابخانه، مدارس علمیه، مهمانسرا و غیره تبلور یافت.

تشکیلات اداری و نحوه و شکل کمک به مردم از سال ۱۳۴۳ق به بعد تغییرات زیادی یافت، در شکل جدید، درخواست‌های فردی به مانند قدیم نبوده و افراد پس از درخواست خود یا شناسایی توسط مرکز، از کمک‌های مستمری به صورت ماهانه در قالب نقدی و جنسی برخوردار می‌شوند (حسن آبادی، ۱۳۹۶، ص. ۲۵). در حوزه بهداشت و درمان نیز، واقفان و خیران، موقوفاتی بر آستان مقدس داشتند که حاصل آن به عنوان نمونه، تأسیس دارالشفای حرم مطهر رضوی (ع) بود که از دوره صفویه تاکنون به بیماران خدمت‌رسانی می‌کند (حسن آبادی، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۷). از طرفی وجود خادمان و افرادی که به صورت افتخاری در جهت نیات و اعتقادات خود در بخش‌های مختلف آستان قدس رضوی از قدیم‌الایام مشغول به خدمت بوده و هستند خود نمونه بارزی بر اهمیت و توجه ویژه آستان قدس به امر ترویج و اشاعه فعالیت‌های داوطلبانه و خیرجویانه است. به نظر می‌رسد شروع به کار خیریه‌ها و فعالیت‌های داوطلبانه در مشهد با حمایت‌های درمانی و در نتیجه تاریخ پزشکی این شهر ارتباط تنگاتنگی دارد، چنان که در کتاب «مشهد در آغاز قرن چهارده خورشیدی، مشهور به گزارش مکتب شاهپور»، نام مؤسسات صحیه و خیریه در کنار هم آمده است. در همین کتاب از جذام‌خانه به عنوان یکی از مؤسسات خیریه مهم مشهد نام برده شده و نوشته است: «عمارت مخصوصی مطابق حفظ الصحه در باغچه سبز و خرمی خارج شهر برای جذامیان ساخته شده، قریب ۱۵۰ نفر در آنجا سکونت دارند که به همت اطبای آمریکایی مجانی از آن‌ها پرستاری و به خرج آستان قدس (گاهی هم اعانات) نگاهداری می‌شوند.» (مدرس رضوی، ۱۳۸۶، ص. ۱۶۵).

تشکیلات این مؤسسه به مدد موقوفات ایجاد شد و سپس در طی دوران با حمایت‌های آستان قدس رضوی و وجود خیرین و افراد داوطلب توسعه و رونق یافت. بنابراین، با توجه به اهمیت موضوع و این که تاکنون از این زاویه به موضوع جذامی‌خانه پرداخته نشده است، در این مقاله سعی بر آن داریم که نشان دهیم برای کمک به

جذامیان، چه فعالیت‌های داوطلبانه‌ای از سوی افراد حقیقی و حقوقی در این مؤسسه بر پایه اسناد و مدارک صورت گرفته است.

پیشینه پژوهش

طبق بررسی‌های مؤلفان، در رابطه با نقش فعالیت‌های داوطلبانه در ایجاد و توسعه مراکز بهداشتی و جذامی‌خانه توسط استان قدس رضوی، پژوهش مستقلی صورت نگرفته است و اغلب به صورت گذرا به این موضوع اشاره شده است. از جمله آن‌ها می‌توان به مقاله نقش استان قدس رضوی در جذب پزشکان خارجی، آذری خاکستر (۱۳۷۸)؛ پایان‌نامه تاریخ پزشکی نوین در مشهد، آذری خاکستر (۱۳۹۲)؛ جذامی‌خانه استان قدس رضوی به روایت اسناد، کبری صدریان (۱۳۹۰)؛ مقاله فعالیت‌های عام‌المنفعه دربار سلطان حسین بایقرا در خراسان (۱۷۵-۹۱۱ ق)، لعل شاطری (۱۳۹۷) و مقاله رخدادهای مؤثر در روند فعالیت‌های سازمان‌های فعال در حوزه امور عالم‌المنفعه ایران؛ مطالعه موردی: دوره پهلوی دوم، اتحادیه (۱۳۹۷) اشاره کرد.

همچنین، رخشانی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان قلعه محراب‌خان: اولین جذام‌خانه در ایران به ترجمه مقاله‌ای با عنوان *Qal eh- ye mehrab khan: The First leprosarium in iran* از ویلم ام فلور (۲۰۲۰) پرداخته است که در آن به موضوعاتی مانند: مؤسسات مالی، کادر پزشکی و درمان، محیط زندگی جذامیان و تعداد سکنه در قلعه محراب‌خان پرداخته و چگونگی تغییر جمعیت و وضعیت جذامیان در طی زمان و همچنین عملکرد دو جذامی‌خانه دیگر در ایران و ریشه‌کن شدن تدریجی این بیماری را مورد بحث و تحقیق قرار داده است. سنابادی عزیز (۱۳۹۵) نیز در کتاب *استان قدس رضوی و موقوفه محراب‌خان؛ با تکیه بر اسناد جذامیان*، به صورت کامل‌تر به موضوع جذامی‌خانه پرداخته است، با این تفاوت که به کلیت موضوع جذام در مشهد و خراسان شمالی اشاره داشته و به مبحث نقش خیرین و نیکوکاران و استان قدس رضوی کمتر پرداخته شده و گزیده‌ای از تصاویر اسناد موجود در آرشیو اسناد استان قدس رضوی آورده شده است. بنابراین، پژوهش حاضر در صدد، معرفی و برجسته‌سازی قالب‌های فعالیت‌های داوطلبانه برای ایجاد این مؤسسه و نقش استان قدس رضوی و وقف در توسعه فعالیت‌های داوطلبانه در حوزه بهداشت و درمان و ایجاد جذامی‌خانه بر پایه اسناد و مدارک است.

نقش نهاد مذهبی آستان قدس رضوی و وقف در توسعه فعالیت‌های داوطلبانه در حوزه بهداشت

تاریخ پزشکی مشهد با فعالیت‌های آستان قدس رضوی از دوره صفوی گره خورده است، آن هم با موقوفاتی که هدفش دستگیری از زائر، مسکین، بیمار و در راه مانده بوده است. شهری که همیشه و در همه دوران‌ها آخرین پناه مردم دردمند بوده؛ به ویژه به وقت آمدن بلایی که در برابرش از خود دفاعی نداشته‌اند. اگرچه اولین خیریه در مشهد در قرن چهاردهم برای جذامیان طردشده‌ای در نظر گرفته شد که ۱۳۳ سال پیش در محلی به نام قلعه محراب‌خان دارای سرپناه شدند و از آن‌ها حمایت مالی و درمانی شد، اما تاریخ مهربانی این شهر قدمتی به اندازه چندین قرن دارد. بنابراین، لازم به نظر می‌رسد چند سطری راجع به وقف و فعالیت‌های خیرخواهانه در مشهد و مراکز درمانی و بهداشتی که با کمک آستان قدس رضوی و با همکاری واقفان و خیرین انجام گرفته است پرداخته شود.

یکی از فعالیت‌های داوطلبانه، وقف اموال جهت امور خیر است، حال این امر خیر می‌تواند در حوزه فرهنگی، آموزشی، مذهبی و غیره باشد. از موارد خیرات و مبرات، وقف در حوزه پزشکی و بهداشت و درمان است. از دیرباز آستان قدس رضوی دارای مؤسسات خدمات‌رسانی بود که بر مبنای وقف شکل گرفته‌اند و به اشکال مختلف سعی در رفع نیازهای اولیه زائران و مجاوران حضرت، بسته به نظر واقف داشتند. موقوفاتی که تمامی یا بخشی از درآمدشان به امور بهداشت و درمان اختصاص یافته است. در حال حاضر، این آستان دارای ۸۷ واقف و ۲۶۰ رقبه وقفی شامل مزرعه، قنات، باغ، زمین، کاروانسرا، آب، منزل، دکان، بیمارستان، سپرده سرمایه‌گذاری، حقوق ماهیانه بازنشستگی و ... در مشهد و چندین استان و شهرستان است. از عواید این موقوفات فعالیت‌هایی نظیر احداث بیش از ۲۰ بیمارستان و درمانگاه با زیربنای بیش از ۱۰۰ هزار متر مربع؛ ساماندهی و مدیریت بیمارستان‌های وقفی آستان قدس رضوی در کشور؛ ارائه خدمات بهداشتی و درمانی به بیش از سه میلیون نفر در سال؛ تولید بیش از ۳۰ میلیون قلم انواع دارو در شرکت‌های دارویی آستان قدس رضوی؛ اشتغال مستقیم و غیرمستقیم هزاران نفر در مراکز درمانی و شرکت‌های دارویی آستان قدس رضوی و ... انجام شده و می‌شود (جاوید، ۱۳۹۳، ص. ۵۷).

در حوزه بهداشت و درمان نیز آستان قدس رضوی از دیرباز دارای موقوفات متعددی بوده است که از جمله آن‌ها می‌توان به موقوفات علیشاه افشار؛ اشاره نمود. علیشاه در مدت کوتاه حکومتش در تجدید ساختار تشکیلات آستان قدس رضوی و سروسامان دادن به موقوفات آن، اقدامات چشمگیری انجام داد و موقوفاتی نیز

۱. علی قلی مشهور به علیشاه (عادل شاه) - برادر زاده نادرشاه افشار - در سال ۱۱۳۷ ه.ق به دنیا آمد. مادرش دختر توحیدخان سلطان افشار است و پدر او ابراهیم‌خان ظهیرالدوله است. علی قلی خان در جمادی الثانی ۱۱۶۰ ه.ق پس از قتل نادرشاه در مشهد اعلام پادشاهی کرد، خود را علیشاه یا عادل شاه نامید و خطبه نمود و سکه به نام خود ضرب کرد. سجع سکه او این بیت بوده است: «گشت رایج به حکم لم یزلی، سکه سلطنت به نام علی».

از خود باقی گذاشت. از آن جمله علیشاه یکصد زوج از املاک موروثی و ملکی خود (۲۱ رقبه) را به منظور توسعه و مخارج و مصارف دارالشفای حضرت و نائب‌الزیاره، وقف نموده که نام رقبات و خلاصه مصارف مزبور در طومار علیشاهی نیز ذکر شده است. موقوفات محمدحسن میرزا منتصرالملک، نیز از دیگر موقوفات مهم است. حاج محمدحسن منتصرالملک ۵ پارچه از املاک خود که عبارتند از: همت‌آباد، جعفرآباد، ریوند، مستعلی و قریه فتح‌آباد، واقع در جلگه رخ و بلوک سنگان را در زمان حیات، به همسرش بانو رابعه خانم ملقب به احترام‌السلطنه قهرمانی مصالحه و واگذار می‌نماید مشروط به آن که همسرش با فروش بخشی از املاک صلح شده بیمارستانی در مشهد مقدس به نام بیمارستان منتصریه احداث نماید. بانو رابعه خانم با توجه به نیت مرحوم محمد حسن، از محل فروش عین‌المال، بیمارستانی در مشهد مقدس تأسیس و پس از کسر مخارج ساختمان و تهیه لوازم مورد نیاز، بقیه درآمد این املاک را برای هزینه روزانه بیمارستان اختصاص می‌دهد (همان، ۱۳۹۳، ص. ۱۲۹ و ۱۴۰).

در راستای توسعه درمانی مشهد، به غیر از موقوفات، اقدامات متعدد دیگری نیز از سوی آستان قدس صورت گرفته است. از جمله ساختن محلی مناسب برای نگهداری افراد دیوانه (دارالمجانین). به پیشنهاد فرد خیریی به نام خلیل آقا علی اصغر آف که از تجار عمده مشهد بود و با همکاری محمد ولی خان اسدی نائب‌التولیه آستان قدس رضوی این بنا ایجاد شد که مقرر شد، دارالمجانین زیر نظر دارالشفاء آستان قدس رضوی اداره گردد (تصویر ۱).

در دوره پهلوی شاهد افزایش توجه به امور درمانی و بهداشتی مردم و زائران شهر مشهد از سوی واقفان مشهد هستیم. بر اساس اسناد اداره اوقاف حدود ۷/۴۲ درصد از نیات واقفان مشهد به مؤسسات درمانی و بیمارستان‌ها اختصاص یافته است که این میزان در مورد واقفان آستان قدس رضوی در دوره پهلوی حدود ۱۳/۸۸ درصد است. در این دوره علاوه بر بیمارستان شاه رضا (امام رضای کنونی) که از موقوفات آستان قدس تأسیس شد، بیمارستان‌های دیگری مانند بیمارستان منتصریه و جوادالائمه نیز توسط واقفان خیراندیش تأسیس شدند که در برخی از این بیمارستان‌ها، از جمله بیمارستان شاه رضا از جدیدترین فناوری‌ها، پزشکان و متخصصان استفاده می‌شده است (اکبری، ۱۳۹۹، ص. ۱۶۶-۱۶۷). ساخت پرورشگاه کودکان از مؤسسات جدید آستان قدس بود. تا قبل از سال ۱۳۴۴ ه. ق. نوزادان و اطفال کوچک را کنار معابر عمومی می‌گذارند و صاحبان

۱. محمد حسن میرزا منتصرالملوک، فرزند جعفرقلی میرزا قاجار از ملاکان بزرگ و اشخاص برجسته شهر مشهد و از رجال اواخر دوره قاجار به شمار می‌رود. از شرح حال و زندگی او اطلاع دقیقی در دست نیست ولی از قراین چنین بر می‌آید که وی املاک و مستغلاتی در کاشمر، محولات و تربت حیدریه داشته است. منتصرالملوک در سال ۱۳۲۶ ه. ق. - مصادف با ایام استبداد صغیر و زمانی که مشهد دستخوش هرج و مرج بوده و غالب روزها بین مشروطه‌خواهان و مستبدان نزاع وجود داشت- برای مدتی کفالت ایالت خراسان را عهده‌دار بوده است.

آن‌ها معلوم نبود. در دوره نیابت تولیت اسدی برای نگهداری این‌گونه اطفال محل مخصوصی با تمام وسائل مناسب از حیث تخت‌خواب‌های کوچک و اثاثیه و سایر لوازم و پرستار و زن‌های شیرده و کارمند و غیره از طرف آستان قدس فراهم و از تاریخ ۱۳۴۶ ه.ق به صورت رسمی دائر و مانند سایر مؤسسات آستان قدس نظام نامه‌ای دقیق برای آن تهیه و به نام پرورشگاه نامیده شد. (مؤتمن، ۱۳۵۵، ص. ۵۰۹).

جذامی‌خانه قلعه محراب‌خان

همان‌طور که در مقدمه عنوان شد، به نظر می‌رسد شروع به کار خیریه‌ها در مشهد با حمایت‌های درمانی و در نتیجه تاریخ پزشکی این شهر ارتباط تنگاتنگی دارد، یکی از بیماری‌های شناخته شده در طول تاریخ پزشکی، بیماری جذام است. بیماری که با علایم تضعیف‌کننده و معلولیت‌دهنده، قرن‌ها باعث وحشت مردمان و طرد و انزوای بیماران بی‌گناه شده است. این بیماری در جوامع و فرهنگ‌های گوناگون، تحت تأثیر افکار و اعتقادات نادرست قرار گرفته است؛ به طوری که آن را ناشی از گناه و معصیت افراد می‌دانستند و بیماران ناشی از این عارضه را در مراکزی تحت عنوان «جذامی‌خانه» نگهداری می‌کردند. به دلیل وجود بارگاه منور رضوی و طلب شفا از وجود مقدس حضرت امام رضا (ع)، جذامیان از سراسر کشور به شهر مشهد می‌آمدند و به دلیل نداشتن جا و پشتوانه مالی عموماً در اطراف شهر به تکدی‌گری و عملگی می‌پرداختند؛ تا این که در زمان قاجار و دوره تولیت میرزا عبدالوهاب‌خان آصف الدوله شیرازی، همه جذامیان از داخل شهر جمع‌آوری گردیدند و در قلعه محراب‌خان که یکی از موقوفات آستان قدس است، اسکان داده شدند (صدریان، ۱۳۹۰، ص. ۲۶).

قلعه محراب‌خان، به نام یکی از سرداران شاه عباس صفوی، یعنی محراب‌خان قاجار، حکمران مرو و خراسان، موسوم است (عالم آرای عباسی، ج ۱، ص. ۵۷۶). محراب‌خان که علاقه زیادی به عمران و آبادی شهر مشهد داشت، به منظور رفاه حال مسافران و زائران حرم رضوی، اقدام به تأسیس آب انبار، مسجد و کاروان‌سرا نمود که از آن پس، از مستغلات وی تحت عنوان موقوفات محراب‌خان یاد می‌شود. وی در سال ۱۰۲۲ ه.ق وفات کرد. محراب‌خان برخی از املاک و زمین‌هایش در شمال شرقی مشهد را وقف آستان قدس رضوی کرد. (آذری خاکستر، ۱۳۹۵، ص. ۸۰). قلعه محراب‌خان، یکی از موقوفات آستان قدس رضوی از دوره صفویه است که با نام خیرآباد نیز از آن نام برده می‌شود. این موقوفه که در وقف‌نامه محمودبیگ، ناظر بیوتات سرکار خاصه شریفه (سال ۱۱۲۰ قمری)، جزء بلوک تبادکان محسوب می‌شود، از طرف جنوب به مزرعه شادکن و از سمت شمال به مزرعه رده و از سمت شرق به مزرعه جمع‌آباد و اسفریزی و از جانب غرب به مزرعه تیرچرد و اراضی خیابان محدود می‌شود. جذامی‌خانه آستان قدس در مزرعه و قلعه محراب‌خان واقع بود. به قرار اظهار مطلعین مبتلایان به جذام از سایر بلاد ایران به قصد ارتزاق و شفا پیدا کردن به تدریج به مشهد می‌آمدند و در داخل شهر پراکنده

بوده و گدایی و عملگی می‌کردند. بیشتر در عمارات آستان قدس و اطراف حرم مطهر که مرکز تجمع اهالی است با زوار و مجاوران تماس داشتند و تعداد آن‌ها به تدریج در حال زیاد شدن بود. مسئولین آستان قدس در آن اوقات با این تصور که جذام مسری و خطرناک است برای عدم ابتلای مردم به آن مرض و به خاطر آن که جذامیان پنهانده به حرم امام رضا (ع) آواره و درمانده نمانند آن‌ها را از داخل شهر جمع‌آوری و در خارج از شهر (مزرعه محراب‌خان) سکنی دادند و با مخارج آستان قدس در آنجا زندگی می‌کردند. در بین آن‌ها از نقاط مختلف وجود داشته و در مجموع مردم فقیر و بیچاره‌ای بودند که در وضع تأثرانگیز و رقت باری زندگی می‌کردند (نجف زاده، ۱۳۹۴، ص. ۷۳۵). در گذشته اداره بلدیة یا شهرداری‌ها، نقش مؤثری در بهداشت عمومی و سلامت شهرها داشتند. ازدیاد بیماری‌های واگیر موجب شده بود تا در سال ۱۳۰۰ ق. به دستور ناصرالدین شاه قاجار مجلس حفظ الصحه خراسان با حضور رجال و اطباء تشکیل شود. در این جلسه تصمیم گرفته شد، هرگاه بیماری جدید در شهر و اطراف مشاهده گردید درصدد معالجه آن برآیند. اشخاص جذامی را از شهر خارج کرده و مکانی به آن‌ها اختصاص داده شود. همچنین لباس و کهنه در نهر جاری شهر و آب انبارها شسته نشود. کوچه‌های شهر تنظیف و تمام آب انبارها به شیر آب مجهز شوند. قانون بلدیة در ۲۰ ربیع الثانی ۱۳۲۵ از سوی مجلس شورای ملی تصویب و به ولایات ابلاغ شده است. بنابراین، طبق این قانون اداره بلدیة در شهرها تأسیس می‌شود. شاهزاده محمد حسن میرزا منتصرالملک، اولین رئیس بلدیة یا شهردار مشهد است. وی از ۱۶ ذی الحجه ۱۳۲۵ برای این سمت انتخاب شده است و شجاع الایاله (سالار مؤید)، میرزا یحیی‌خان مشاور الوزاره، میرزا عبدالرحیم‌خان کاشف‌الملک، سالار ممتاز، مشیر همایون و حاج مرتضی میرزا قهرمان، از دیگر رؤسای اداره بلدیة شهر مشهد تا اوایل حکومت رضاشاه هستند. قوانین بلدیة ایجاب می‌کرد تا این مؤسسه در خدمات بهداشتی شهر فعالیت داشته باشد؛ زیرا تأسیس مریضخانه و دواخانه، جزء وظایف بلدیة یا شهرداری بوده است. بنابراین، شهرداری با ایجاد درمانگاه، بیمارستان، نوانخانه و دارالمجانین نقش مهمی در امور بهداشتی شهر داشته است (آذری خاکستر، ۱۳۹۵، ص. ۱۸۹-۱۹۱). در همین راستا طبق اسناد موجود، مابین اداره بلدیة و آستان قدس رضوی نیز جهت مدیریت نگهداری جذامیان تعامل بوده است. به عنوان نمونه، در سند شماره ۹۹۳۰۳، مورخ ۱۳۵۲ ق. محمدولی اسدی به مباشر جذامی‌خانه دستور جلوگیری از رفت و آمد جذامیان به شهر و پذیرش بیماران معرفی شده از سوی بلدیة مشهد در آن محل را می‌دهد و یا سند شماره ۹۹۹۴۳، مورخ ۱۳۵۳ ق. مبنی بر توصیه‌های پذیرش جذامیان در جذامی‌خانه توسط اداره بلدیة و بازگرداندن افراد خارج شده از محل، سپس پرداخت به موقع مواجب و مقرری آن‌ها است (تصاویر ۲ و ۳).

در زمان اسدی برای نگهداری بهتر و دقیق‌تر از مجذومین و توجه به حال و رفاه آنان مکانی مناسب برای آن‌ها ساخته شد که عبارت بود از: محوطه‌ای تقریباً ۸۰ متر در ۸۰ متر، سه سمت آن جمعاً ۳۸ اتاق که جذامیان

در آن سکنی داشتند و در وسط محوطه آشپزخانه قرار داشت. سمت جنوب یک قسمت را برای مریضخانه جذامیان اختصاص داده و یک قسمت را که متصل به حیاط کوچکی بود به جهت اشخاص سالم از بستگان جذامیان معین کرده بودند (مؤتمن، ۱۳۵۵، ص. ۳۲۱-۳۲۲). از دیگر اقدامات در آنجا سرکشی پزشکان آمریکایی به جذامی‌خانه و ارائه لیست وسائل مورد نیاز برای آنان به وسیله آستان قدس رضوی بود. از آنجا که در زمستان‌ها رفت و آمد پزشکان آمریکایی به آنجا سخت و مشکل می‌گردید و نمی‌توانستند به طور مرتب در آنجا از مریضان جذامی سرکشی نمایند، با کمک شهرداری و اداره راه در آن مسیر تعمیرات مورد نیاز انجام تا سهولت در امر رفت و آمد انجام گیرد. نحوه نگهداری از جذامیان در قلعه محراب‌خان به قدری خوب و در خور اعتنا بود که از سایر نواحی ایران مکاتباتی با آن‌ها می‌شد و خواهان نگهداری جذامی‌ها در جذامی‌خانه آستان قدس بودند. اما به علت محدود بودن ساختمان و مخارج زیادی که صرف نگهداری آن می‌گردید باعث می‌شد که به این درخواست‌ها جواب منفی دهند و فقط از جذامی‌هایی که در خراسان بودند در آن مکان نگهداری می‌گردید (سوزنچی کاشانی، ۱۳۸۷، ص. ۱۳۱-۱۳۲)، (تصویر ۴).

از سایر اقدامات مهم برای جذامیان توسط آستان قدس می‌توان به این موارد اشاره کرد: در نظر گرفتن جیره غذایی برای جذامیان، تهیه وسایل مورد نیاز برای سوخت و روشنایی آنان، درست کردن حمام برای آن‌ها و گرم نگه داشتن آن در طول روز برای افراد ساکن در آنجا، پرداخت هزینه‌های کرایه حمل وسایل مورد نیاز برای آن‌ها، استخدام مستخدم برای نظافت جذامی‌خانه، پرداخت شهریه ماهانه برای مجذومین، در اختیار گذاشتن صابون، لباس گرم و ظروف تمیز برای ساکنان آنجا، انجام تعمیرات مورد نیاز جذامی‌خانه، استخدام معلم برای اطفال جذامی‌ها که از نعمت درس خواندن محروم نگردند و بسیاری از اقدامات دیگر که باعث گردید افراد ساکن در آنجا در کمال آسایش و راحتی به سر برده و حتی بعضی از آن‌ها بهبودی نسبی پیدا می‌کردند و از آنجا مرخص می‌شدند و به جای آن‌ها افراد جدید از سایر نواحی پذیرفته می‌شد (تصویر ۵).

طبق آنچه در اسناد موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی نشان می‌دهد و بر اساس آمار ارائه شده (جدول ۲)، تعداد بیماران در محراب‌خان بر اساس اسناد از ابتدای ساماندهی اوضاع جذامیان تا بهبود کامل جذامیان و کاهش تعداد آنان یعنی تا سال ۱۳۷۶ق، بار مالی هزینه‌ها بر دوش آستان قدس رضوی قرار داشته و بیشترین توجه به زندگی جذامیان از نظر سلامتی آن‌ها و رفاه خانواده‌هایشان حسب گزارش مکتوب در اسناد ارائه شده توسط مدیران و متولیان آستان قدس رضوی بوده است. از سال ۱۳۷۶ق که مقدمات واگذاری جذامی‌خانه به اداره بهداشتی فراهم گردید، همچنان آستان قدس رضوی به طرق مختلف بخشی از هزینه‌ها را پرداخت می‌کرده است. از جمله: تأمین خوراک و پوشاک جذامیان، به عنوان نخستین و مؤثرترین اقدام آستان قدس رضوی برای کمک به این اقشار محروم و بیمار که بیشتر اسناد موجود در مدیریت اسناد و

مطبوعات آستان قدس رضوی را شامل می‌شود؛ پرداخت کمک‌های نقدی روزانه؛ شهریه و عیدی به مناسبت‌های مختلف؛ پرداخت حقوق و مواجب و شهریه کارکنان این مرکز؛ تهیه شناسنامه جهت شناسایی هویت جذامیان؛ تهیه هیزم برای تأمین سوخت جذامی‌خانه و ایجاد کارگاه‌های گوناگونی چون گلیم‌بافی و قالی‌بافی. تلاش آستان قدس رضوی برای ایجاد مکانی مناسب برای نگهداری جذامیان از سال ۱۳۰۱ ه. ق. آغاز شده است ولی تلاش در جهت ایجاد مکانی طبق اصول بهداشتی برای نگهداری جذامیان در سال ۱۳۴۷ ه. ق. تحت عنوان جذامی‌خانه نوین شکل گرفته است. اقدامات اصلاحی آستان قدس رضوی در زمینه جذامی‌خانه و تأمین منابع بهداشتی و رفاهی آنجا موجب می‌شود تا از تلفات جذامی‌ها کاسته شود. بنابراین، هرچند حضور و فعالیت‌های داوطلبانه خیرین و نیکوکاران داخلی و خارجی کمک شایانی جهت ریشه‌کنی و توسعه بهداشت در شهر مشهد داشته اما حضور فعال و توجه خاص آستان قدس رضوی از گذشته تاکنون به فعالیت‌ها و کارهای عام‌المنفعه با وجود واقفان و خیرینی که در زمینه بهداشت و درمان وقفیات زیادی داشته‌اند باعث استمرار و تداوم این امر خطیر در جلب مشارکت‌های مردمی در حوزه بهداشت و درمان مشهد بوده است.

موقوفات جذامی‌خانه

در دوره قاجار در فاصله سال‌های ۱۳۰۷ تا ۱۳۱۰ ه. ق. علاء‌السلطان رئیس اداره محاسبات آستان قدس رضوی، آسایشگاهی از خشت خام در محل قدیمی قلعه محراب‌خان به صورت خانه‌های مجزا از هم برای جذامیان بنا می‌کند. در سال‌های بعد، به تدریج تمام زاغه‌ها را از میان می‌برند. در این زمان برای ارتزاق بیماران، سالیانه مقداری آرد به آسایشگاه تحویل می‌دادند، ولی بعدها در اثر نبودن احساس در پوست جذامیان و سوختگی دست و پای آن‌ها و وارد آمدن خسارت جسمی زیاد، آستان قدس رضوی تصمیم می‌گیرد، مقدار مصرفی نان در اختیار آنان قرار دهد. در ضمن بیمارستان آمریکایی- مسیحی مشهد، سالیانه دوازده هزار دلار برای مخارج درمان جذامیان کمک می‌کرده است (سنابادی عزیز، ۱۳۹۵، ص. ۳۵). با توجه به همزمانی تأسیس جذامی‌خانه با نیابت تولیت محمد ولی اسدی، اقدامات رفاهی و عمرانی قابل توجهی برای تأمین خوراک و پوشاک، پرداخت کمک‌های نقدی همچنین حقوق و مواجب، ایجاد کارگاه‌هایی چون گلیم‌بافی و قالی‌بافی به منظور اشتغال و تأسیس بیمارستان برای جذامیان صورت گرفت. در ابتدا فقط جذامی‌ها را در قلعه محراب‌خان اسکان داده و از نظر مسائل بهداشتی و پزشکی چندان توجهی نمی‌شد. از این رو، با وجود این که وقف‌نامه‌ای با امکانات دایر و متن صریح اختصاص بودجه و انجام هزینه برای جذامیان وجود نداشت، آستان قدس رضوی از ابتدا کفالت آن‌ها را بر عهده گرفت. تنها اسناد وقفی موجود، وقف‌نامه‌ای است که در آن وقف یک سوم از کل مجری‌المیاه و زمین‌های مزرعه فزک واقع در بلوک رادکان توسط حاجی میرزا عبدالکریم معروف به حکیم رادکانی در سال

۱۳۳۵ ه. ق جهت مصارف فقراء مرضاء و جذامیان را نشان می‌دهد (تصویر ۶). همچنین وقف‌نامه‌ای که در آن بخشی از درآمد ۱۲۵ رقبه خاندان پهلوی را به جذامی‌خانه آستان قدس رضوی اختصاص داده است، به شماره ۳۷۱۰ که بر اساس این وقف‌نامه، ۱۲۵ فقره از این املاک پیرو صلاح‌دید و پیشنهاد مقامات آستان قدس رضوی به موجب وقف‌نامه ۳۷۱۰ مورخ ۱۳۲۷/۱/۲۳ دفترخانه ۲۳ مشهد توسط محمدرضا پهلوی وقف گردیده که اسامی تمامی آن‌ها در وقف‌نامه مندرج است و برای این موقوفه نیز مصارفی مانند: بیمارستان امام رضا (ع)، جذامی‌خانه، پرورشگاه یتیمان، نوانخانه و تقویت مبانی فرهنگی آستان قدس رضوی از قبیل موزه و کتابخانه مبارکه و خرید کتاب و ... تعریف شده است (سنابادی عزیز، ۱۳۹۵، ص. ۵۷-۵۸).

فعالیت‌های داوطلبانه در جذامی‌خانه

تعریف فعالیت‌های داوطلبانه

کار داوطلبانه به طور کلی فعالیتی بشردوستانه است که برای ترویج خوبی یا بهبود کیفیت زندگی انسان‌ها انجام می‌شود. کار داوطلبانه کمک و راهنمایی و یا خدمت کردن به شخص یا نهادی است و بابت آن پولی دریافت نمی‌شود. این نوع کار هیچ‌گونه منفعت مالی مستقیمی ندارد و مزایای آن برای شخص داوطلب، کسب احساس ارزشمند بودن و درک معنای زندگی در کنار پیشرفت در توانمندی‌های شخصی و روابط اجتماعی است. بنابراین، از ویژگی‌های اصلی فعالیت داوطلبانه این است که با میل و اراده اشخاص به صورت خودجوش صورت می‌گیرد و «تمایل شخصی» اصل بنیادین آن است (اثنی عشری، ۱۳۹۷، ص. ۱۴-۵).

دولت ایران در رفع مشکل جذامی‌ها کاری انجام نمی‌داد اما در سال ۱۳۵۴ ه. ق تغییراتی در عملکرد دولت رخ داد و این تغییرات زمانی مشخص شد که اداره بهداری هزینه ساخت اتاق‌های جدید را در قلعه محراب‌خان متقبل شد. این اتاق‌ها در سال ۱۳۵۴ ه. ق تکمیل و مورد استفاده جذامیان قرار گرفت. اگرچه اطلاعات بیشتری در مورد کمک‌های دولت به جذامیان محراب‌خان نیافتیم، اما بیماران آنجا با حمایت آستان قدس رضوی و دولت به حیات خود ادامه می‌دادند. در سال ۱۳۶۳ ه. ق تعداد سکنه حدود ۱۳۶ بیمار جذامی ساکن بودند و در ربیع الثانی ۱۳۶۱ ه. ق تعداد سکنه ۱۳۰ بیمار بود که ۵۹ بیمار را آستان قدس و ۷۱ بیمار را اداره بهداری حمایت می‌کرد. در شعبان ۱۳۶۳ ه. ق تعداد جذامیان ۱۲۷ نفر شد که تعداد ۵۷ بیمار تحت حمایت آستان قدس و ۷۰ بیمار تحت حمایت اداره بهداری بودند (آذری خاکستر، ۱۳۹۵، ص. ۹۴). پس از دولت به ترتیب بیشترین کمک‌هایی که از طرف داوطلبان و خیرین به این مؤسسه می‌شد شامل: خیرین و داوطلبان فرانسوی، خیرین آمریکایی و خیرین ایرانی است.

داوطلبان و نیکوکاران فرانسوی

در رابطه با فعالیت‌های داوطلبانه در زمان ایجاد جذامی‌خانه، تعدادی کشیش و راهبه فرانسوی همزمان با طرح اصل چهار ترومن از سوی سازمان بهداشت جهانی بنا به تقاضای خود، به ایران فرستاده می‌شوند. تعدادی از آن‌ها در مراکز و درمانگاه‌های ویژه مجذومان مستقر می‌گردند. چهار نفر از آن‌ها به مشهد می‌آیند، البته سه نفر از این راهبه‌ها به نام‌های خواهر آن ماری گابریل کوروت، خواهر ژاله (ژاکلین) عیسی و سومی به نام خواهر شعله شبان در سال ۱۳۶۹ ه. ق. به مشهد آمده و یک نفر در حدود سال ۱۳۹۳ ه. ق. به آن‌ها می‌پیوندد. آنچه در تاریخچه محراب‌خان از قلم افتاده و اهمیت بسیار زیادی دارد، حضور این چهار راهبه تارک‌الدنیای فرانسوی است (سنابادی عزیز، ۱۳۹۵، ص. ۴۷).

پاپلی یزدی در جلد سوم کتاب «خاطرات شازده حمام» به نقل از یکی از جذامیان به نام بهرام از محبت‌ها و از خودگذشتگی‌های سه راهبه پرستار که به خواهران روحانی مشهور بودند این‌گونه نقل می‌کند: «... نمی‌دانید این خواهران روحانی مسیحی چه زحمتی برای ما می‌کشیدند و می‌کشند. این‌ها فرشته هستند. آن‌ها فرانسوی هستند. آمده‌اند در این جاهای دورافتاده در این روستای دور از شهر و آبادی به ما مردم می‌رسند.» (پاپلی یزدی، ۱۳۸۴، ج ۳، ص. ۴۷۲-۴۷۳).

حاج محمد رسول بازرگانی که در خاطرات خود از محراب‌خان تعریف می‌کند، درباره این راهبه‌ها مانند دیگران به نیکی یاد می‌کند و می‌گوید: «راهبه‌های مسیحی هر کدام دوچرخه داشتند و برای آمد و شد از آن استفاده می‌کردند. از طرفی، هدایا و کمک‌های مردم و همچنین مایحتاج جذامیان را از محدوده نوغان تهیه و با دوچرخه به محراب‌خان منتقل می‌کردند.»

این سه نفر راهبه را در منزلی محقر بنا به تقاضای خود مقابل «باراک» سکنی می‌دهند. این منزل که بعدها به آشپزخانه جذامی‌خانه تبدیل شد، از کمترین امکانات رفاهی، برخوردار نبود، بارها مسئولان کوشیدند، اسباب رفاهی معمولی برای آن‌ها تهیه کنند که از پذیرش آن خودداری کردند. زیرا اعتقاد داشتند که ما برای تفریح به ایران نیامده‌ایم، زندگی ما باید مانند زندگی جذامیان باشد تا بهتر بتوانیم آن‌ها را درک کنیم. آن‌ها در آن زمان تنها کسانی بودند که بدون هیچ‌گونه ترس از ابتلاء و در کمال رأفت و مروت و ده‌ها صفت پسندیده انسانی به درد دل بیماران می‌رسیدند. زخم‌های آن‌ها را پانسمان می‌کردند، در صورت نیاز حتی بیماران را به حمام ویژه جذامیان که در مجموعه محراب‌خان به صورت مجزا برای زنان و مردان ساخته شده بود، استحمام می‌دادند. راهبه‌ها بیش از ۴۰ سال در آن منزل زندگی کردند و شبانه‌روز را در خدمت جذامیان گذراندند (مصاحبه با حسین زاده ملکی، ۱۳۶۳، ص. ۲۶-۲۷).

ورود این پرستاران فرانسوی به مشهد آنقدر عجیب بود که روزنامه خراسان سرستون خود را در ۲۹ محرم ۱۳۷۷ ه.ق. به آن اختصاص داد و با تعجب نوشت: «جای تعجب است که برای حمایت جذامیان مشهد پرستارانی از فرانسه به ایران بیایند و زنانی خدمتگزار از چنان سرزمین مفرح و مترقی به این محیط عقب افتاده پا گذارده، همدم و مونس مریضانی مفلوک و سیه روز شوند» (خراسان، شماره ۲۳۵۶، ص. ۱).

فعالیت این پرستاران چنان تأثیرگذار بود که حجت الاسلام ابهری از علمای تهران که در ۲۳ شوال ۱۳۷۹ ه.ق. به مشهد سفر کرد، دو عدد مدال طلا برای خواهران فرانسوی (مادلین کلود و ژاکلین کلر) که از زندگی دست کشیده و خدمت در جذامی‌خانه را قبول کرده بودند، تهیه نمود تا پس از مراجعت پرستاران از مسافرت به آن‌ها داده شود (خراسان، شماره ۳۱۲۲، ص. ۸). نفر اول از این سه پرستار (آن ماری گابریل کوروت)، سال ۱۴۲۱ ه.ق. بازنشسته شد و به فرانسه بازگشت، اما دو نفر دیگر تا پایان عمر در ایران ماندند. یکی از آن‌ها (ژاله عیسی) به بیماری سرطان مبتلا شد و برای مدت کوتاهی به فرانسه بازگشت، اما علاقه بسیار شدیدش به ایران و البته برای انس و الفتی که با مجذومین و محیط کار پیدا کرده بود، سبب شد تا دوباره به ایران بازگردد و در تهران در کنار دوستان و هموطنانش ایام پایانی عمرش را سپری کند و در همان‌جا چشم از جهان فانی بست. در مورد پرستار نفر سوم نیز اخبار ضد و نقیضی منتشر شد و سرانجام او مشخص نشد (نجف زاده، ۱۳۹۴، ص. ۷۳۷-۷۳۸).

داوطلبان و نیکوکاران آمریکایی

دکتر لیچوارد، پزشک میسیونر بیمارستان پریمیترین آمریکایی که از سال ۱۳۳۸ ه.ق. در مشهد مشغول به خدمت شد در سال ۱۳۴۴ ه.ق. از قلعه محراب‌خان بازدید کرد (آذری خاکستر، ۱۳۹۵، ص. ۹۰). او اذعان کرد که اگر بیماری جذام زود تشخیص داده شود می‌توان حتی موارد مزمن آن را درمان کرد. بر این اساس، برخی از جذامیان تحریک شدند تا به قلعه محراب‌خان بازگردند (رخشانی، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۸). این اقدام دکتر لیچوارد باعث شد تا کارگزاران شهر نیز در رابطه با این موضوع دست به اقدامی بزنند. استاندار خراسان، وثوق السلطنه دادور و چند نفر از شهروندان مشهد، انجمن ضد جذام را با نظارت محمدولی خان اسدی، نائب‌التولیه آستان قدس رضوی راه‌اندازی کردند. در تاریخ ۶ اکتبر ۱۳۴۴ ه.ق. اکثریت اعضای این انجمن خواستار تمهیدات و ساخت سازه‌های جدیدی در قلعه محراب‌خان شدند. حاج سید هادی خادم به همراه آقای ناظم، معمار شهر به عنوان سرپرست این کار تعیین شدند. انجمن برای ساخت ساختمان اقدام به تأمین هزینه‌ها کرد. ساختمان پس از ۱۸ ماه ساخته شد (رخشانی، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۹).

بودجه جذامی‌خانه محراب‌خان را آستان قدس پرداخت می‌کرد ولی میسیون آمریکایی علاوه بر نیازهای پزشکی سالی هزار دلار به بودجه آن کمک می‌کرد (الدر، ۱۳۳۳، ص. ۸۷ و خراسان، شماره ۲۱۸۹، ص. ۶).

طبق گزارش سال ۱۳۴۶ ه. ق. دکترهای آمریکایی از دفتر آستانه تقاضا کردند در صورت اجازه حاضرند دو اطاق به خرج خود در قلعه محراب‌خان بسازند تا پناهگاهی باشد و معالجه مریض‌ها راحت‌تر شود. مراجعه دکترها به محراب‌خان ابتدا هفته‌ای یک‌بار توسط استاکر، طبیب انگلیسی بود و بعد جانشین او، دکتر لیختوارد آمریکایی و گاهی دکتر هوفمان^۲ به همراه معاونان ایرانی و هندی خود به این جذامی‌خانه می‌رفتند و روغن تازه کشف شده چالموگرا به مبتلایان جذام تزریق می‌کردند. آنان کمک‌های خوراکی نظیر گوشت، برنج، ماش، لوبیا و قند بین جذامیان تقسیم می‌کردند. آمریکایی‌ها یکی از چهار گروه مهم کمک‌کننده به جذامی‌خانه محراب‌خان بودند گزارش کمک‌هایی که توسط آمریکایی‌ها در سال ۱۳۴۵ ه. ق. جمع‌آوری شده بود به این شرح بود: از طرف انجمن معالجه جذام آمریکا ۱۱۱۵۰ دینار- از طرف مدرسه دختران رشت که یکی دوشاهی جمع‌آوری کرده بودند ۸۱ دینار- از طرف مسیحیان اصفهان ۱۵۵ دینار- از طرف دو نفر از آمریکا بدون اسم ۲۰۰ دینار. جمع ۱۱۵۸۶ دینار به اضافه کمک خانم‌های ایرانی و آمریکایی مشهد که در جمادی الاول سال ۱۳۴۶ ه. ق. یکصد و بیست پیراهن پشمی دستباف خود را بین جذامی‌ها تقسیم نمودند و مردان مسیحی مشهد نیز روز میلاد مسیح مقداری آذوقه به جذامی‌ها دادند (آفتاب شرق، سال ۴، شماره ۱۳، ص. ۴-۱). همچنین پزشکان آمریکایی داروهای جدید را برای امراض جذامی‌ها وارد می‌کردند. نمونه‌ای از آن در سال ۱۳۴۹ ه. ق. گزارش شده که مقداری دارو توسط مرخصخانه آمریکایی‌ها وارد و در گمرک مشهد منتظر ترخیص بود و محمد ولی اسدی در این زمینه با اداره صحیحه کل کشور مکاتباتی انجام داد (نجف زاده، ۱۳۹۴، ص. ۸۵۵). هرچند می‌توان گفت نوع کمک‌های خیرخواهانه میسیون‌های آمریکایی هدفمند بود، به عبارت دیگر، میسیون آمریکایی علاوه بر فعالیت پزشکی به امور تبلیغی نیز می‌پرداخت. با تغییر شرایط سیاسی و تحکیم حکومت رضاشاه محدودیت‌های تبلیغات این هیئت تبشیری به طور رسمی و غیر رسمی بیشتر شد. به همین جهت آنان در بیمارستان به تبلیغ می‌پرداختند. گزارش میسیونرهای آمریکایی در سال ۱۳۵۰ ه. ق. نشان می‌دهد آن‌ها همچنان فعالیت مذهبی را در اولویت برنامه‌های خود داشتند. در نیمه اول سال به صورت هفته‌ای به بیماران بیمارستان و دوستان آن‌ها که در طبقه پایین در اتاق‌های انتظار در صبح‌های یکشنبه حضور داشتند، خدمت‌رسانی می‌کردند. در پایان سال این خدمات در بعدازظهرهای یکشنبه متوقف گردید. طبق این گزارش بیماران از ارائه این خدمات بسیار استقبال می‌کردند. اگرچه تعداد اندکی از آن‌ها توانایی خواندن داشتند، ولی به دقت گوش می‌دادند و افرادی که قادر به

خواندن بودند با تمام وجود در آوازخوانی مشارکت می‌کردند. در شروع هر هفته کاری، کلیه پرسنل بیمارستان اعم از مردان، زنان، مسلمان و مسیحیان همگی در اتاق مناجات برای عبادت و نیایش تجمع می‌کردند. این خدمات گاهی اوقات توسط برخی از کارمندان مسیحی ایرانی و گاهی نیز توسط اعضای پرسنل آمریکایی صورت می‌گرفت (نجف زاده، ۱۳۹۴، ص. ۸۶۰-۸۶۱).

داوطلبان و نیکوکاران ایرانی

وجود افراد نیکوکار و خیر در بهبود خدمات و گسترش فعالیت‌های جذامی‌خانه بسیار مؤثر و ملموس بوده است. از جمله این افراد: رضاشاه و همسرش که هر کدام مبلغ ۱۰۰۰ تومان برای ساختمان جدید کمک کردند، در مجموع مبلغ کمک‌ها و هدایایی که برای ساختمان جدید اهدا شد ۴۳۰۰ تومان بود، مردم مشهد ترغیب شدند که به جذامیان قلعه محراب‌خان پول نقد و پوشاک دهند و باعث شد پس از آن تکدی‌گری جذامیان در مشهد ممنوع شود. در سال ۱۳۴۷ ه.ق مردم مشهد ۳۸۰ تومان و ۲ قران به جذامی‌خانه اهدا کردند (جدول ۱). محمدباقر شعرباق (خادم ۱۳۳۹-۱۴۰۶ ه.ق) یکی از داوطلبانی است که حرفه وی آرایشگری بود و در واقع امور روابط عمومی نیکوکاران را به عهده داشت. وی بی‌هراس از هرگونه آلودگی در روزهای بازدید، به آرایش سر و صورت و ظاهر جذامیان می‌پرداخت. عملکرد این مرد شریف زبانه تمام کسانی است که او را می‌شناسند. او حتی پا را فراتر گذاشته و به کوتاه کردن ناخن‌های دست و پای جذامیان که زخمی و از شکل اصلی خارج شده بودند، اقدام می‌کرد. این بزرگ‌مرد دل‌سوخته، بی‌هیچ ریایی از خود نشان می‌داد، تا آن هنگام کسی ندیده و نشنیده بود.

از دیگر نیکوکاران آن جمع می‌بایست از آقایان: دکتر محمدباقر نوراللهیان، علی امیرپور، محمدعلی تولایی، سرهنگ حسین خسروی، عبدالله کریمیان، غلامحسین گلستانی و... یاد کرد. جناب بازرگانی در خاطراتش می‌گوید که مرحوم خادم، حتی سپهبد امیر عزیزی را هم به محراب‌خان می‌برد تا به مجذومان کمک بکند. این حرکات خودجوش بعدها در قالب جمعیت خیریه کمک به جذامیان، جمعیت ملی مبارزه با جذام (خیریه) و سپس سازمان مبارزه با جذام (دولتی) که مرکز آن در تهران بود و به صورت انجمن حمایت از جذامیان در مشهد درآمد، به سامان گردید. علاوه بر این از اوایل سال ۱۳۴۴ ه.ق، در مشهد اشخاص نیکوکاری که از رجال شهر بودند گرد هم آمدند و «انجمن ضد جذام ارض اقدس» را تشکیل دادند (سنابادی، ۱۳۹۵، ص. ۶۳-۶۶). انجمنی که سبب اقدامات داوطلبانه بسیاری در مورد جذامیان گردید. مدیر عامل این انجمن، ابوالقاسم ایزد پناه بود که با همکاری چند نفر از پزشکان و افراد نیکوکار، آن را اداره می‌کرد. پزشکان جمعیت عبارت بودند از: دکتر احمد فروهر، آقای دکتر قوام نصیری و خانم دکتر فروغ که وظیفه‌شان رسیدگی به وضعیت جذامیان بود. این جمعیت با اعضای آن تا دوران انقلاب اسلامی بسیار فعال بود. تبریز، تهران و مشهد مهمترین و فعال‌ترین

شعبه‌ها بودند. مشهد و تبریز به لحاظ وجود دو آسایشگاه با سابقه و تهران به عنوان مرکزیت و جلب کمک‌های دولتی و مردمی و البته ارتباط با سازمان‌های جهانی، فعالیت قابل ستایشی داشتند. در تهران هیئت کمک به جذام (نخستین نام انجمن خیریه) زیر نظر جمعیت ملی مبارزه با جذام تشکیل و فعالیت خود را آغاز کرد که شامل تعدادی نیکوکار بازاری (مجتبایی، مطهری و ...) بود. پس از آن، این هیئت به انجمن تبدیل گردید. جمعیت کمک به جذامیان، فعالیت‌های گوناگونی در زمینه پزشکی و درمان و رفاه جذامیان بر عهده داشت و سال‌ها توسط دکتر عبدالحسین راجی اداره می‌شد. تا شوال ۱۴۰۰، سازمان ملی مبارزه با جذام دارای پشتوانه مالی بسیار خوبی بود. ارتباط آن‌ها با بنیادهای خیریه جهانی، یونسکو و شبکه بهداشت جهانی برقرار بود و از امکانات آن‌ها استفاده می‌کردند (سنابادی، ۱۳۹۵، ص. ۶۷-۶۸).

جدول ۱. لیست حامیان مالی ساخت قلعه محراب‌خان در سال ۱۳۴۶ ه. ق.

ردیف	نام خیرین	مبلغ (ریال)	ردیف	نام خیرین	مبلغ (ریال)
۱	رضاشاه	۱۰۰۰۰	۱۳	حاج غلامرضا سیزواری	۵۰۰
۲	ملکه	۱۰۰۰	۱۴	صدرالتجار بزرگ نیا	۵۰۰
۳	فرمانده لشکر غرب	۱۰۰۰	۱۵	میرزا حسن سرکشک	۲۰۰
۴	میرزا ناظر دو دفعه	۱۳۰	۱۶	مسعود نائب‌التولیه	۲۵۰
۵	شیخ رئیس افسر	۲۰۰	۱۷	شجاع الدوله	۵۰۰
۶	متولی مسجد	۲۰۰	۱۸	رکن التجار	۱۰۰
۷	سر کشیک اول	۳۰۰	۱۹	یوسف‌خان هزاره	۲۵۰
۸	حاج رئیس دفتر	۲۵۰	۲۰	حاج بهنودخان	۱۰۰
۹	سردار مکرم	۲۰۰	۲۱	سرگرد لوئیس کارگزار مالیه	۱۰۰
۱۰	سالار مؤید	۲۵۰	۲۲	امیرشوکت الملک	۱۰۰
۱۱	معین السلطنه	۵۰۰	۲۳	ضابط کتابخانه	۲۰
۱۲	حاج کبیر رضوی	۵۰۰	۲۴	حاج کبیر رضوی	۵۰۰

اسناد جذامی‌خانه، موجود در آرشیو اسناد آستان قدس رضوی

طبق اسناد موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی، حدود ۲۰۰۰ شماره امالی سند در خصوص جذامی‌خانه موجود است که متعلق به دوره قاجار و بخشی نیز مربوط به دوره پهلوی اول و دوم و اسناد حسابداری است که محتوای بیشتر این اسناد، به هزینه‌های صرف‌شده توسط آستان قدس رضوی، جهت تأمین مواد غذایی، پوشاک، سوخت، حقوق و مواجب کارکنان جذامی‌خانه، پرداخت مستمری به جذامیان، هزینه‌های تدفین مجذومین، تعمیر و مکاتبات آستان قدس رضوی با سایر مراکز کشور در خصوص نگهداری جذامیان و معالجه این بیماران اشاره دارد. قدیمی‌ترین سند راجع به جذامی‌خانه، مربوط به سال ۱۳۰۲ ه. ق است که به پرداخت مواجب نادعلی (پرستار و خادم جذامی‌خانه) و تهیه نان برای جذامیان قلعه محراب‌خان

اشاره کرده است (سند شماره ۱۵۳۹۱۳، ص. ۳). همان‌گونه که پیش از این بیان شد، جذامیان که بیشتر افرادی فقیر و درمانده بودند، برای شفا و مداوا به حرم رضوی پناه می‌آوردند و به منظور ارزاق، در حاشیه شهر به کارهایی چون عملگی و گدایی می‌پرداختند. وقتی تعداد آن‌ها به تدریج زیاد شد، امنای آستان قدس رضوی و شخص میرزا عبدالوهاب‌خان بن محمدجعفر آصف الدوله شیرازی، متولی باشی آستان، در سال ۱۳۰۲ ه.ق دستور داد به منظور جلوگیری از شیوع بیماری و رعایت حال زائران و مجاوران، بیماران را از سطح شهر جمع‌آوری کنند و در قلعه محراب‌خان (موقوفه آستان قدس رضوی در یک کیلومتری مشهد)، اسکان دهند. البته به استناد اسناد موجود، تا پیش از این، تعداد محدودی از جذامیان در دارالشفاء بستری می‌شدند؛ بنابراین، امکان رسیدگی به آن‌ها میسر نبود. به این منظور، تصمیم گرفته شد که جذامیان در یک مکان خاص اسکان داده شوند (سند شماره ۱۲۳۸۱).

تلاش آستان قدس رضوی برای ایجاد مکانی مناسب برای نگهداری جذامیان از سال ۱۳۰۱ ه.ق به وجود آمده است ولی تلاش در جهت ایجاد مکانی طبق اصول بهداشتی برای نگهداری جذامیان در سال ۱۳۴۷ ه.ق تحت عنوان جذامی‌خانه نوین شکل گرفته است. اقدامات اصلاحی آستان قدس رضوی در زمینه جذامی‌خانه و تأمین منابع بهداشتی و رفاهی آنجا موجب می‌شود تا از تلفات جذامی‌ها کاسته شود. اسدی نائبات‌التولیه آستان قدس وضعیت جذامی‌خانه را در سال ۱۳۵۳ ه.ق چنین تشریح نموده است: «جذامی‌خانه آستان قدس که وضعیت سابق آن فوق‌العاده بد و تأثرآور بود، قریب بیست الی سی نفر مجذوم بدبخت در آنجا (یعنی خرابه‌های دخمه مانند قلعه محراب‌خان) با نهایت عسرت بی‌دوا و پرستار و غالباً گرسنه و بی‌نان زندگی می‌کردند و بعد از تشکیلات فعلی، عمارت نسبتاً مرغوبی مطابق حفظ الصحه در باغچه سبز و خرمی برای آن‌ها ساخته شده و فعلاً قریب ۱۵۰ نفر در آنجا سکونت دارند که به همت اطباء آمریکایی مجاناً از آن‌ها پرستاری و معالجه و به خرج آستان قدس (و گاهی هم اعانات) نگهداری می‌شوند و چون از اواخر سال ۱۳۵۲ ه.ق چندین نفر مجذوم از طرف صحنه کل مملکتی از زنجان و غیره منتقل شده‌اند و محل برای پذیرایی عده زیادتری گنجایش ندارد. در نظر است که برای اوایل سال بعد بر وسعت محل و آن‌ها افزوده شود.» (تصویر ۷).

در تمام این عملیات، گرچه مواردی کمک مردمی گزارش شده، اما عمده هزینه‌ها بر عهده آستان قدس رضوی بوده است. این هزینه‌ها به طور رسمی در بودجه سالانه آستان قدس رضوی پیش‌بینی و تأمین می‌گردیده است. از جمله سندهای متعدد حسابداری (سند شماره، ۴۷۶۷۲).

شروع این‌گونه پرداخت‌ها در اسناد، از سال ۱۳۴۷ ه.ق موجود است. حتی پرداخت حقوق پزشکانی که از بهداری به درمانگاه ویژه جذامیان اعزام می‌شدند تا پیش از آبان ماه سال ۱۳۷۶ ه.ق بر عهده آستان قدس رضوی بوده است. شایان ذکر است که آستان قدس به مناسبت‌های مختلف از جمله عید نوروز هدیه‌هایی به مجذومان

تقدیم می‌کرده است، مانند (سند شماره ۳۸۷۸۵، ص. ۳)، نامه شماره ۱۴۴۵ مورخ ۱۸ شعبان ۱۳۷۶ ه. ق که تعداد ۳۶۱ دست کت و شلوار، پیراهن، کفش و ۳۶/۱۰۰ کیلوگرم شیرینی توسط نماینده خود میان آن‌ها تقسیم می‌کند.

در واقع کفالت این گروه آسیب‌پذیر به دلیل ساماندهی آن‌ها و همچنین تنها مرجع و ملجأ در شهر مشهد که رویکرد محرومان به آن بوده، آستان قدس حضرت رضا (ع) بوده است. بنابراین، تمام مکاتبات برای دریافت امکانات به وسیله مردم و دیگر ارگان‌ها با آستان قدس رضوی بوده است. حتی نامه‌نگاری‌های پزشکان خارجی که در پی اصل چهار ترومن به ایران آمده بودند و در بیمارستان مشهور به آمریکایی- مسیحی مشهد فعالیت می‌کردند، برای دریافت امکانات گوناگون، طی نامه‌های متعدد از آستان قدس رضوی استمداد می‌طلبیدند (به عنوان نمونه، نامه دکتر لیچوارد، رئیس مریضخانه آمریکایی مشهد به میرزا هادی حسینی، کفیل تولیت آستان قدس رضوی درباره تهیه منقل، کرسی، تأمین سوخت و زغال به خاطر آغاز فصل سرما). از این رو، با وجود این که وقف‌نامه‌ای با امکانات دایر و متن صریح اختصاص بودجه و انجام هزینه برای جذامیان وجود نداشت، آستان قدس رضوی از ابتدا کفالت آن‌ها را بر عهده گرفت. شایان یادآوری است تنها وقف‌نامه‌ای که در آن بخشی از درآمد ۱۲۵ رقبه را به جذامی‌خانه آستان قدس رضوی اختصاص داده است (شماره سند ۳۷۱۰ مورخ ۱۳۲۷/۱/۲۳) است که بر اساس این وقف‌نامه، هر ساله مبلغی از درآمد موقوفات مطلقه برای کمک به جذامیان، ماهانه به انجمن حمایت از جذامیان پرداخت می‌گردد و در پایان هر سال، مبلغی هم به عنوان عیدی و پاداش برابر یک ماه پرداختی به انجمن یاد شده داده می‌شود. تعیین مقدار کمک و مصلحت هزینه کردن آن به عهده تولیت عظمای آستان قدس رضوی است تا به هر شکل که مصلحت می‌داند، عمل و هزینه کند (سنابادی عزیز، ۱۳۹۵، ص. ۵۶).

با دقت در تاریخ وقف‌نامه، این نتیجه حاصل می‌شود که آستان قدس رضوی بدون داشتن وقف‌نامه‌ای روشن و مستدل، بر خود تکلیف می‌دانسته که در بودجه سالانه خود (شماره سند ۷۳۲۷۶، ص. ۱۷ تأمین اعتبار در بودجه سال ۱۳۱۲ برای نگهداری و امور مجذومان) هزینه‌های این گروه و امور مربوط به آن‌ها را تخصیص داده، کفالتشان را بر عهده بگیرد (سنابادی، ۱۳۹۵، ص. ۵۷-۵۸).

جدول تعداد بیماران در محراب‌خان بر اساس اسناد و منابع مکتوب از سال ۱۳۴۳ تا سال ۱۴۲۹ ه. ق همان‌گونه که در ادامه آمده است تا سال ۱۳۷۶ ه. ق بار مالی هزینه‌ها بر دوش آستان قدس رضوی قرار داشته و بیشترین توجه به زندگی مجذومان از نظر سلامتی آن‌ها و رفاه خانواده‌هایشان حسب گزارش مکتوب در اسناد ارائه شده مدیران و متولیان آستان مقدس، امام هشتم بوده است. از سال ۱۳۷۶ ه. ق که مقدمات واگذاری

جذامی‌خانه به اداره بهداشتی فراهم گردید، همچنان آستان قدس رضوی به طرق مختلف بخشی از هزینه‌ها را پرداخت می‌کرده است.

جدول ۲. تعداد تقریبی بیماران در محراب‌خان بر اساس اسناد و منابع مکتوب از سال ۱۳۴۳ تا ۱۴۲۸ ه.ق.

ردیف	تاریخ	تعداد بیماران	اسناد و مدارک مکتوب
۱	۱۳۴۳ق	۱۵۰ نفر	ابتدای سکونت جذامیان در آسایشگاه محراب‌خان (نخستین ساختمان)
۲	۲۳ رجب ۱۳۵۱	۱۲۵ نفر	سند ش ۷۳۴۴۰/۱۱ مورخ ۱۳۱۶- ش نامه ۵۹۶۴، مورخ ۲۶ رجب ۱۳۵۱
۳	۱۳۵۲	۲۴۶ نفر	سند ش ۷۳۲۷۶/۱۷، مورخ ۱۳۲۲/۱۱/۱۳- ش نامه ۹۱۹۶، مورخ ۴ ربیع‌الثانی ۱۳۵۲
۴	۷ صفر ۱۳۶۳	۱۵۰ نفر	سند ش ۶۹۸۷۴ مورخ ۱۳۲۲/۱۱/۱۳- ش نامه ۱۲۰۷۳، مورخ ۲۶ صفر ۱۳۶۳
۵	۲۷ صفر ۱۳۶۳	۱۲۱ نفر	سند ش ۶۹۸۷۴/۱ مورخ ۷ ربیع‌الاول ۱۳۶۳
۶	۱۳۶۵	۳۱۳ نفر	اشاره شده در دو منبع: تاریخ آستان قدس رضوی، عزیزالله عطاردی، همچنین مجله رهایی.
۷	۱۴ صفر ۱۳۷۶	۳۳۰ نفر	سند ش ۶۸۶۴۲/۷، مورخ ۱۴ صفر ۱۳۷۶
۸	۱۳۸۱	۴۲۰ نفر	مدت اندکی پس از ساخت بیمارستان جذامی‌ها (آسایشگاه محراب‌خان)
۹	۱۴۲۰	۱۲۰ نفر	ابتدای استقرار در بیمارستان طالقانی
۱۰	۱۴۲۸	۹۵ نفر	انتهای استقرار در بیمارستان طالقانی
۱۱	۱۴۲۸	۱۰ نفر	بیماران از بیمارستان طالقانی به ساختمانی در بیمارستان شهید هاشمی نژاد انتقال یافتند.

طبق آنچه گذشت اقدامات آستان قدس رضوی برای رفاه حال جذامیان را می‌توان در قالب‌های ذیل دسته‌بندی کرد:

۱. تأمین خوراک و پوشاک جذامیان، به عنوان نخستین و مؤثرترین اقدام آستان قدس رضوی برای کمک به این اقشار محروم و بیمار که بیشتر اسناد موجود در مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی را شامل می‌شود.

۲. پرداخت کمک‌های نقدی روزانه، شهریه و عیدی به مناسبت‌های مختلف، از جمله عید نوروز و اعیاد مهم مذهبی، از جمله عید غدیر، عید قربان و ... (تصویر ۸).

۳. پرداخت حقوق و مواجب و شهریه کارکنان این مرکز که تحت عنوان مباشر، پرستار، خادم، حمامی، دربان، سلمانی و سرپرست و معلم و ملا، مشغول خدمت به جذامیان بودند (تصویر ۹). به طور مثال، در سال ۱۳۵۴ ه.ق، شیخ عزیز، ملای جذامی‌خانه، به تدریس قرآن و دروس مذهبی برای کودکان سالم و خود این بیماران می‌پرداخت (تصویر ۱۰).

۵. تهیه شناسنامه جهت شناسایی هویت جذامیان و تهیه کوپن قند، شکر، چای و ... برای تأمین آرزاق آن‌ها (سند بایگانی راکد به شماره ۷۳۴۴۰، ص. ۱۱).

۶. تهیه هیزم برای تأمین سوخت جذامی‌خانه. بعدها با گذشت زمان و جایگزین شدن بنزین و نفت به جای سوخت‌های ابتدایی، شرکت‌های نفتی، به عنوان امور خیریه، در ارائه خدمات به این مرکز، تخفیف می‌داده‌اند (سند شماره، ۴۵۴۱۵).

۷. ایجاد کارگاه‌های گوناگونی چون گلیم بافی و قالی بافی، به منظور ایجاد اشتغال برای افراد سالم‌تر، در راستای حفظ حقوق اجتماعی آن‌ها و احساس ارزشمندی این افراد از لحاظ اجتماعی (تصویر ۱).

نتیجه‌گیری

مؤتمن در کتاب تاریخ آستان قدس رضوی اشاره دارد: «به طوری که آثار و قرائن نشان می‌دهد، تقریباً از چهارصد سال پیش موضوع توجه به بهداشت عمومی و رعایت حال مرضای فقیر و زوار در دستگاه آستان قدس رضوی عنوانی داشته و دارد. اشخاصی از نیکوکاران پاک سیرت با توجه به این معنی که خواسته‌اند همچنان که مردم در عالم حقیقت و معنی از ساحت قدس رضوی به درک فیوضات روحانی نائل شوند، در صورت ظاهر هم متوسلین به تربت شریف حضرتش که شفابخش آلام جسمی و روحی دردمندان و بیچارگان است از این دستگاه با عظمت بهره‌مند گردند، با این نیت خیر در این راه بذل اهتمام و ابراز خدمت کرده و در حدود امکان وسایل برای رفاه احوال مرضی و بیچارگان و زوار فراهم ساخته‌اند.»

در نهایت آنچه از مطالب ارائه شده دریافت می‌شود این است که، شروع به کار نهادهای خیریه و فعالیت‌های داوطلبانه در مشهد، گویی با تاریخ پزشکی این شهر و حمایت‌های درمانی ارتباط تنگاتنگی دارد. تاریخ پزشکی مشهد هم با فعالیت‌های آستان قدس رضوی از دوره صفوی گره خورده است، آن هم با موقوفاتی که هدفش دستگیری از زائر، مسکین، بیمار و در راه مانده بوده است. در ابتدا دولت، در سال ۱۳۵۴ ه. ق تغییراتی در عملکرد خود داد و این تغییرات زمانی مشخص شد که اداره بهداشتی هزینه ساخت اتاق‌های جدید در قلعه محراب‌خان را متقبل شد. به ترتیب بیشترین کمک‌هایی که از طرف داوطلبان و خیرین به این مؤسسه می‌شد شامل: خیرین و داوطلبان فرانسوی، خیرین آمریکایی و خیرین ایرانی است. خیرین فرانسوی، پرستارانی بودند که در جذامی‌خانه محراب‌خان مشغول فعالیت شدند. این پرستاران تأثیرگذارترین خارجی‌های مشهد بودند که در یک قرن اخیر خاطره‌ای خوش بر ذهن اهالی شهر باقی گذاشتند. این پرستاران از سال ۱۳۷۶ ه. ق وارد مشهد شدند و از تعداد ۴ پرستاری که به ایران آمدند فقط یک نفر از آنان به کشور خود بازگشت (۱۴۲۵ ه. ق) و مابقی تا آخر عمر در ایران ماندند. بیمارستان مسیحی-آمریکایی مشهد علاوه بر خدمات پزشکی روزمره به مردم، فعالیت پزشکی خود را به جذامی‌خانه محراب‌خان نیز کشاند. این بیمارستان اداره امور پزشکی بیماران جذامی‌خانه مشهد را در سال ۱۳۴۲ ه. ق بر عهده گرفت و علاوه بر آن همان‌طور که در متن اشاره شد، در سال

۱۳۴۵ ه. ق آمریکایی‌ها یکی از چهار گروه مهم کمک‌کننده به جزامیان محراب‌خان بودند، درست است که کمک‌های بزرگ و شایان توجهی داشتند، اما بهتر است بگوییم کمک‌های آنان بیشتر جنبه تبلیغاتی و دینی داشت. نیکوکاران و داوطلبان ایرانی نیز از اوایل سال ۱۳۴۴ ه. ق، فعالیت‌های مؤثر و بسزایی داشتند، این افراد گرد هم آمدند و «انجمن ضد جذام ارض اقدس» را تشکیل دادند، انجمنی که سبب اقدامات داوطلبانه بسیاری در مورد جزامیان گردید. مدیر عامل این انجمن، ابوالقاسم ایزدپناه بود که با همکاری چند نفر از پزشکان و افراد نیکوکار، آن را اداره می‌کرد. همان‌طور که پیش‌تر آمده، در سال ۱۳۴۷ ه. ق مردم مشهد ۳۸۰ تومان و ۲ قران به جذامی‌خانه اهدا کردند (جدول ۱).

بررسی سطح بهداشت جامعه مشهد در فاصله سال‌های ۱۳۴۰-۱۳۸۰ ه. ق نشان می‌دهد، مشهد به لحاظ بهداشت و امکانات بهداشتی به واسطه نهادهای عام‌المنفعه و وقف دستخوش تغییرات بسیاری شده است. تشکیلات این مؤسسه به مدد موقوفات ایجاد شد و سپس در طی دوران با حمایت‌های آستان قدس رضوی و وجود خیرین و افراد داوطلب توسعه و رونق یافت. بنابراین، همان‌طور که اشاره شد، با توجه به اهمیت موضوع و این که تاکنون از این زاویه به موضوع جذامی‌خانه پرداخته نشده است در این مقاله سعی بر آن شد که نشان دهیم برای کمک به جزامیان، چه فعالیت‌های داوطلبانه‌ای از سوی افراد حقیقی و حقوقی در این مؤسسه بر پایه اسناد و مدارک صورت گرفته است.

آستان قدس رضوی به مدد وقف و توسعه درآمدهای آن نقش مؤثری در ارتقای سطح بهداشت و درمان مشهد داشته است. از جمله در حوزه موضوع مورد بحث در این مقاله، با ایجاد جذامی‌خانه در مشهد و جمع‌آوری بخشی از جزامیان از سراسر کشور توانست به صورت علمی و عملی مانع از شیوع بیشتر این بیماری شود. فعالیت‌های آستان قدس رضوی در قالب وقف و با هدف کمک به بهداشت مردم، باعث توسعه این‌گونه خدمات شد، به طوری که در ادامه کار جذامی‌خانه، خیرین وارد عمل شدند و به صورت داوطلبانه در خدمات‌رسانی به جزامیان مشارکت کردند. اهمیت کار به نحوی بود که انجمن خیرین تأسیس شد و دولت نیز حمایت کرد.

مروری بر فعالیت‌های عام‌المنفعه که از سوی آستان قدس رضوی در بازه زمانی ذکر شده به عمل آمد، حاکی از وقوع عوامل و دلایلی مؤثر بر روند گسترش و بهبود وضعیت بهداشت در آن دوره در شهر مشهد و موجب تحولات مهمی در جهت ایجاد و پیشبرد جذامی‌خانه توسط آستان قدس رضوی گردید. همان‌گونه که اشاره شد، وقف نامه ۳۷۱۰ نشان می‌دهد آستان قدس رضوی بدون داشتن وقف‌نامه‌ای روشن و مستدل، بر خود تکلیف می‌دانسته که در بودجه سالانه خود، تأمین اعتبار برای هزینه‌های نگهداری و امور مربوط به آن‌ها را تخصیص داده، کفالتشان را بر عهده بگیرد.

سپاسگزاری

نویسندگان مقاله بر خود لازم می‌دانند، از ریاست محترم سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، حجت الاسلام و المسلمین جناب آقای سید جلال حسینی، به خاطر حمایت‌های بی‌دریغ ایشان در برپایی و برگزاری «همایش بین‌المللی فعالیت‌های داوطلبانه: فرصتی برای پویاسازی و توسعه خدمات در کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز آرشیوی» و همچنین دست‌اندرکاران و اعضای کمیته علمی همایش، سپاسگزاری نمایند.

نگارندگان همچنین از سردبیر محترم نشریه وزین، کتابداری و اطلاع‌رسانی و داوران محترم این اثر که با ارائه نظرهای ارزشمند به بهبود پژوهش حاضر کمک کردند، سپاسگزاری می‌نمایند.

منابع

- اسناد تشکیلات اداری آستان قدس رضوی در دوره صفویه (۱۲۸۱-). مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- اثنی‌عشری، ضحی؛ علی‌پوردی، پریسا (۱۳۹۷). سفیران مهربانی: چگونه داوطلبان را در سازمان‌های مردم‌نهاد و مؤسسات خیریه و عام‌المنفعه مدیریت کنیم؟. اصفهان: کتاب آلا: قیسات: خیر ماندگار.
- الدر، جان (۱۳۳۳). تاریخ میسیون امریکائی در ایران. تهران: انتشارات نور جهان.
- اکبری، ابوالفضل (۱۳۹۹). تحلیل جامعه‌شناختی تأثیر وقف بر توسعه شهر مشهد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، مشهد.
- آذری خاکستر، غلامرضا (۱۳۹۵). تاریخ پزشکی نوین مشهد. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
- بی‌نام (۱۳۹۱). بیمارستان امام رضا (ع) به روایت تصویر [مشهد]: تهیه شده در روابط عمومی بیمارستان امام رضا (ع). پاپلی یزدی، محمدحسین (۱۳۸۴). خاطرات سازده حمام. مشهد: پاپلی.
- ترکمان، اسکندربیک (۱۳۹۰). تاریخ عالم‌آرای عباسی. تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- حسن‌آبادی، ابوالفضل (۱۳۹۶). نقش وقف در ترویج فرهنگ زیارت. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- حسن‌آبادی، ابوالفضل (۱۳۹۰). روش‌شناسی و موضوع‌یابی مطالعات شهری در تاریخ شفاهی. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- حسین‌زاده سورشجانی، سالم؛ محبوب فریمانی، الهه؛ فاطمی‌مقدم، زهرا (۱۳۹۵). دارالشفای رضوی در گذر زمان (گزیده اسناد). تهران: سازمان چاپ و انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی: معاونت دانشجویی و فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی.
- رخشانی، عباس (۱۳۹۹). قلعه محراب‌خان: اولین جذام‌خانه در ایران. فصلنامه تاریخ پژوهی، ۲۱(۸۰)، ۱۱۶-۱۰۸.
- زیدان، جرجی (۱۳۸۹). تاریخ تمدن اسلام. تهران: امیرکبیر.
- سوزنچی کاشانی، علی (۱۳۸۷). شرح حال و زندگی محمد ولی اسدی با تأکید بر اقدامات وی در آستان قدس رضوی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بجنورد، دانشگاه آزاد اسلامی بجنورد.

مدرس رضوی، محمدمتقی (۱۳۸۶). مشهد در آغاز قرن چهارده خورشیدی (مشهور به گزارش مکتب شاهپور). تصحیح و توضیح مهدی سیدی. مشهد: دانشگاه فردوسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی با همکاری مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد.
عطار دی قوچانی، عزیزالله (۱۳۷۱). *تاریخ آستان قدس رضوی*، ج ۲. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات: عطار د.

کمیلی، عنایت‌الله (زمستان ۱۳۴۰). *بیمارستان‌های مشهد. جغرافیا (جهان‌شناسی)*، ۱(۴)، ۹۳.

مسعودی، سعید (۱۳۷۱). *مختصری از تاریخچه آسایشگاه محراب‌خان مشهد*. رهایی، ۱(۳)، ۶-۷.

مؤتمن، علی (۱۳۵۵). *تاریخ آستان قدس*. مشهد: آستان قدس رضوی.

نجف‌زاده، علی (۱۳۹۴). *کنسولگری‌ها، مستخدمان و مستشاران خارجی در مشهد (از دوره قاجار تا انقلاب اسلامی)*. مشهد: انصار: سازمان اسناد و کتابخانه ملی.

صدریان، کبری (۱۳۹۰). *جذامی‌خانه آستان قدس رضوی به روایت اسناد. دانشور*، ۱۲(۱۰)، ۲۶-۲۷.

اسناد موجود در آرشیو اسناد، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

شماره‌های اسناد بررسی شده: ۶۴۱۱۳، ۹۹۳۰۳، ۶۷۵۴۴، ۹۹۹۴۳، ۶۵۹۷۵، ۶۵۱۷۶، ۱۲۳۸۱، ۸۸۰۹۹، ۴۷۶۷۲، ۴۷۰۰۲، ۴۵۴۴۵،

۴۵۳۵۹، ۴۵۴۱۵، ۶۲۳۷، ۶۸۶۱، ۶۴۴۹۶، ۴۸۲۴۵، ۶۵۹۷۵، ۶۸۳۷۲، ۹۷۹۷۸.

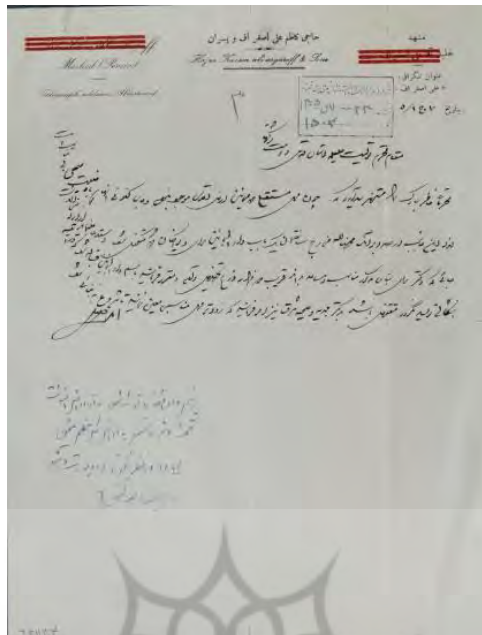
حسین زاده ملکی، محمدرضا (مصاحبه ۱۳۸۵). پرونده ۱۷ح، بخش تاریخ شفاهی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

References

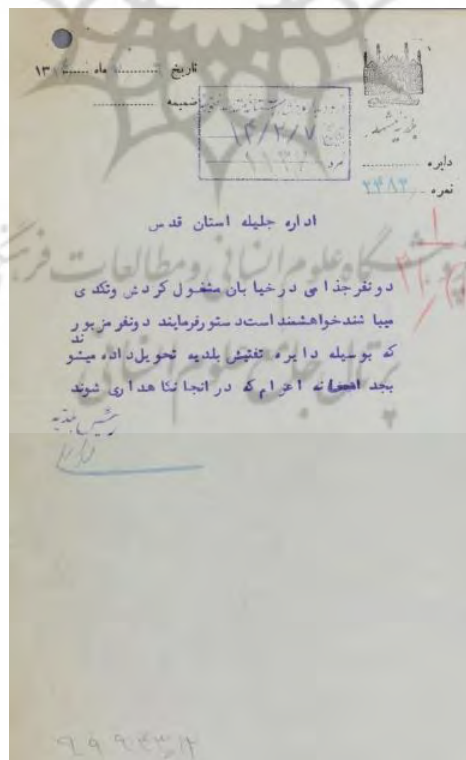
- Akbari, A. (2020). *Analysis of the Impact of Waqf on Development in Mashhad (Comparative-Historical Study of Timurid, Safavid and Pahlavi Periods)*. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad, Faculty of Literature and Humanities. (in Persian)
- Atarodi Guchani, A. (1992). *History of Astan Quds Razavi*, (vol.2). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Printing and publishing organization: Atarod. (in Persian)
- Azari Khakestar, G. (2016). *The History of Modern Medicine in the Mashhad*. Tehran: Islamic Azad University. (in Persian)
- Elder, J. (1954). *The history of the American mission in Iran*. Tehran: Noor Jahan Publishers. (in Persian)
- Esnaashari, Z., & Alivirdi, P. (2018). *Ambassadors of Kindness: How to manage volunteers in NGOs and charities*. Isfahan: Ala Kitab: Qobsat: Khair Mandagh (in Persian)
- Hasanabadi, A. (2017). *The Role of Endowments in the Promotion of the Culture of Pilgrimage*. Islamic Research Foundation Astan Quds Razavi, Mashhad, Iran. (in Persian)
- Hasanabadi, A. (2011). *Methodology and topic of urban studies in oral history*. Mashhad: Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan Quds Razavi. (in Persian)
- Hossein Zadeh Maleki, M. R. (Interview 2015). File, 17h, Oral history section, Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan Quds Razavi. (in Persian)

- Hosseinzadeh Sureshjani, S., Mehboob Freemani, E., & Fatemi Moghadam, Z. (2016). *Dar al-Shafai Razavi in the passage of time (selection of documents)*. Tehran: Printing and Publishing Organization of Islamic Azad University. (in Persian)
- Komeyli, E. (1961). Mashhad hospitals. *Geography (Cosmology)*, 1(4), 93. (in Persian)
- Masoudi, S. (1992). History of the Mehrab Khan Sanitarium of Mashhad. *Rahayi*, 1(3), 6-7. (in Persian)
- Modares Razavi, M. T. (2007). *Mashhad Dar Aghaze Gharne 14 Khorshidi (Maktabe Shapor)*. Mashhad: Ferdowsi University, Faculty of Literature and Humanities, In cooperation with Mashhad Islamic Council Research Center. (in Persian)
- Motamen, A. (1976). *History of Astan Quds*. Mashhad: Astan Quds Razavi. (in Persian)
- Najafzadeh, A. (2015). *Consulates, Foreign Employers and Missioneris in Mashhad*. Mashhad: Ansar; National Library and Archives of Iran. (in Persian)
- Nasiri, M. N. (MAGE, 2008). *Titles and Emoluments in Safavid Iran*. Trans. and annotated by Willen Floor. Washington, DC.
- Newspapers: Khorasan and Aftab Sharq, Numbers: 88099,12381,65176,65975,99943,67544,99303,64113,45445,47002,47672,65975,48245,64496,6861,6237,45415,45359,68372,97978.
- Papoli Yazdi, M. H. (2005). *The Prince of the Public Bath*. Vol. III. Mashhad: Papoli. (in Persian)
- Rakhshani, A. (2020). Mehrab Khan Castle: the first leper house in Iran. *Journal of Research in History*, 21(80),108-116. (in Persian)
- Sadrian, K. (2011). Leprosy house of Astan Quds Razavi according to documents, *Daneshvarz*, 12(10), 26-27. (in Persian)
- Sozanchi Kashani, A. (2008). *Memoir and Biography of Mohammad Vali Asadi with Emphasis on his Proceeding in Astan-e-Ghods-e- Razavi*. Islamic Azad University Bojnord, Science and Research Branch History Iranian of the Islamic Era. (in Persian)
- Turkman, S. (2011). *History of Arai Abbasi world*. Tehran: Negah Publications Institute. (in Persian)
- Zaydan, J. (2010). *History of Islamic Civilization*. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)

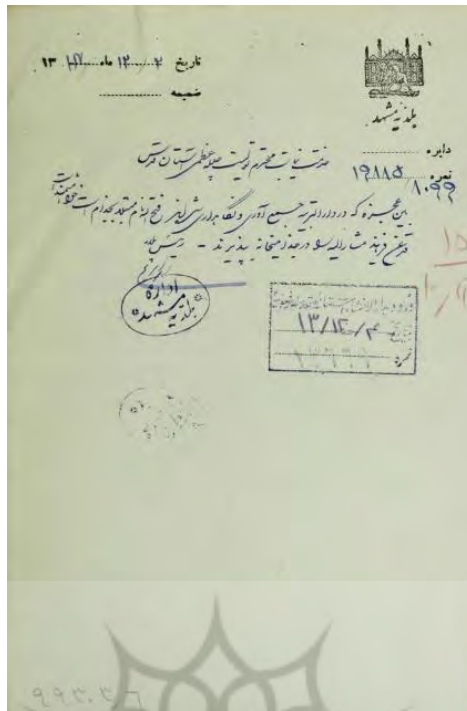
پیوست

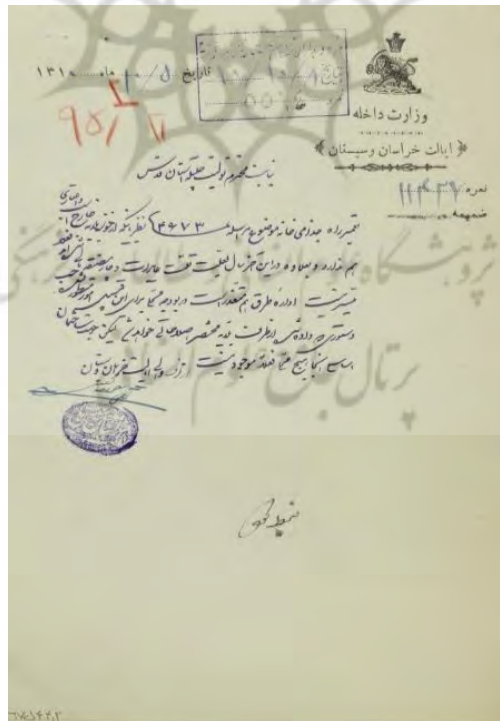
تصویر ۱. درخواست میرزا خلیل اصغر اف از تولیت آستان قدس مبنی بر اختصاص محلی مناسب از اراضی الندشت جهت ساخت مکانی برای دیوانگان و دارالمجانین مشهد و موافقت مشارالیه و دستور پیگیری آن ۵۱۳۴۴.ق (شماره سند، ۶۴۱۱۳)

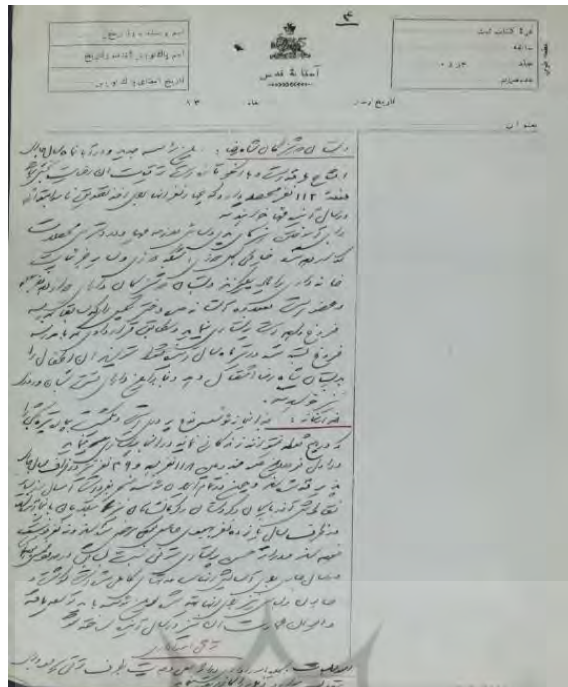
تصویر ۲. توصیه‌های پذیرش جذامیان در جذامی‌خانه توسط اداره اداره بلدییه و بازگرداندن افراد خارج شده از محل، سپس پرداخت به موقع مواجب و مقرری آن‌ها، ۵۱۳۱۵۳.ق (شماره سند، ۹۹۹۴۳/۱۲)

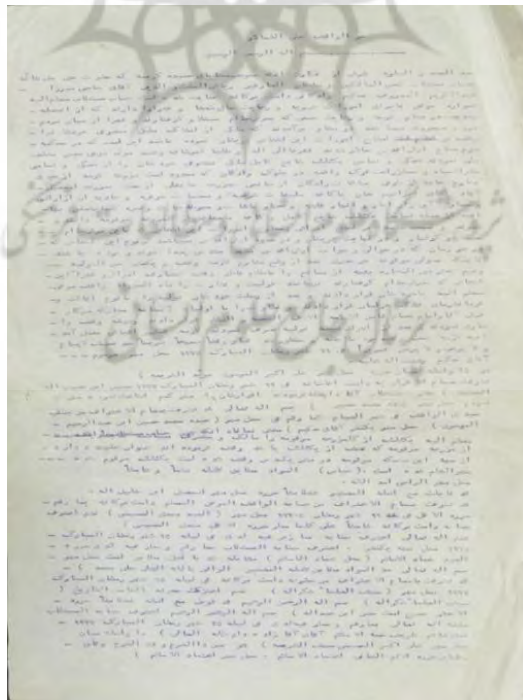
تصویر ۳. دستورات محدودلی اسدی به مباشر جذامی‌خانه جهت جلوگیری از رفت و آمد جذامیان به شهر و پذیرش بیماران معرفی شده از سوی بلدیة مشهد در آن محل، ۱۳۵۲ ه. ق (شماره سند، ۶/۳۰۳۹۹۳)

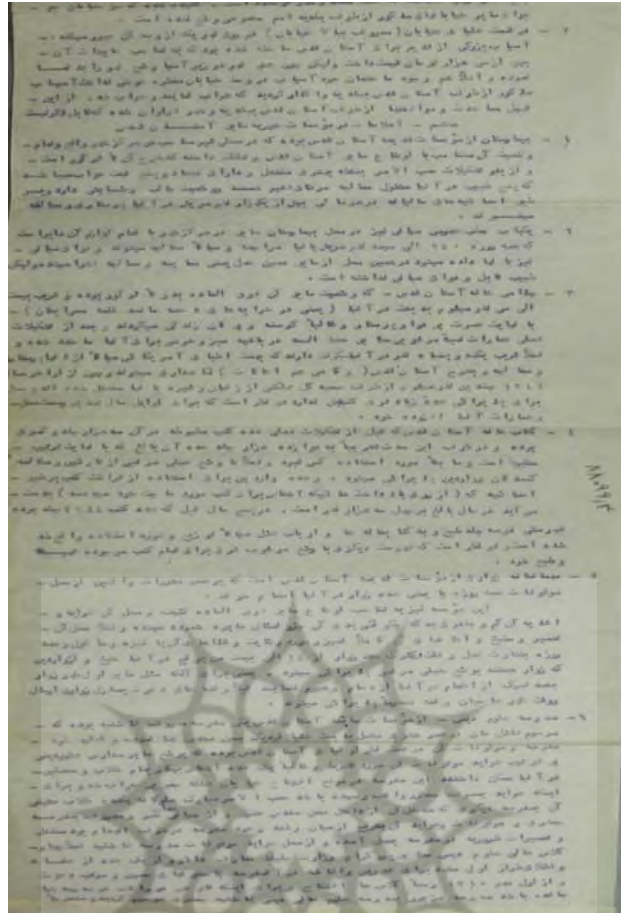
تصویر ۴. مکاتبه آستان قدس با والی خراسان در خصوص تعمیر و اصلاح راه جذامی‌خانه بنا به درخواست دکتر لیخوارد ۱۳۱۰. (شماره سند، ۶۷۵۴۴)

تصویر ۵. درخواست گزارش سالیانه از جذامی خانه و چند مرکز دیگر برای تعمیرات و ارسال کل جریانات و گزارش کامل به وزارت دربار توسط نیابت تولیت وقت. (شماره سند، ۱۰/۶۵۹۷۵)

تصویر ۶. وقف یک سوم از کل مجری المیاه و زمین‌های زراعی مزرعه فزک واقعه در بلوک رادکان توسط حاجی میرزا عبدالکریم بر مصارف فقراء مرضاء و جذامیان. (شماره سند، ۶۵۱۷۶)

تصویر ۷. گزارش کامل اسدی نیابت تولیت به وزارت دربار در مورد فعالیت‌ها و عملکرد اقتصادی فرهنگی و اجتماعی

کلیه مؤسسات و دوایر استان قدس رضوی. (سند شماره، ۴/۹۹۰۸۸۰).

شماره سند هزینه: ۲۰۴۵
تاریخ: ۱۳۲۰ هجری قمری / ۱۳۲۵ شمسی

شماره سند: ۴۹۲۹ / ۳۰۸۴

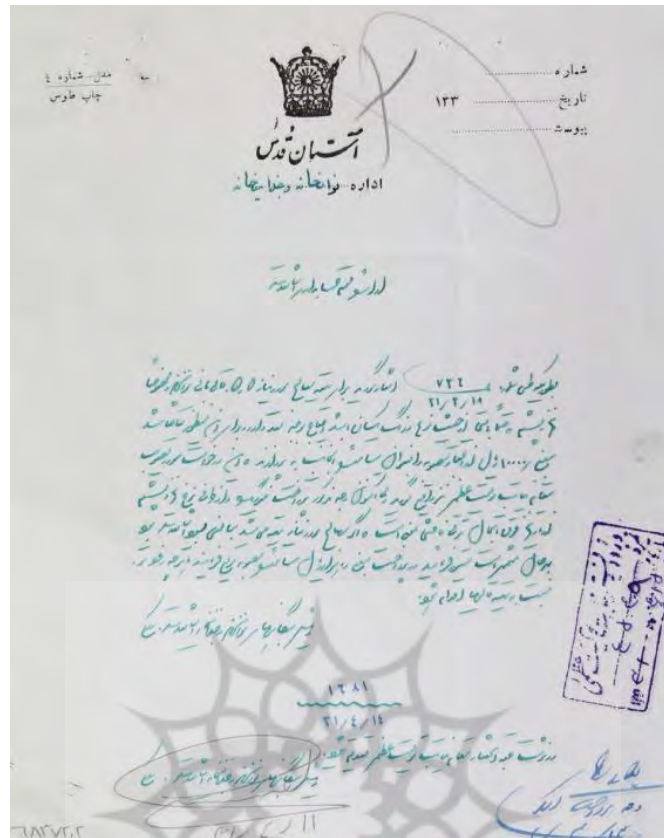
موضوع: ...

شماره قبضه	تاریخ قبضه	مبلغ	بابت	
			دینار	ریال
۳۲۷		۱۲۵۹۰		...
		۱۳۳۶۰		...

استدق می‌نماید که مبلغ ...
سند هزینه پرداخت شده است.
صحت این سند و وجود اعتبار برای آن ...
تاریخ: ۱۳۱۵ هجری قمری / ۱۳۲۰ شمسی

اجازه داده می‌شود که: داختم و هزینه محسوب گردد.
رئیس اداره حسابداری: ...
نیابت تولیت عقلی: ...

تصویر ۸. اسناد اداره حسابداری استان قدس در روز ۲۹ اسفند ۱۳۲۶. (شماره سند، ۲/۴۷۰۰۲).

تصویر ۱۱. مکاتبه ملکی رئیس بنگاه‌های نوانخانه و جذامی‌خانه با اداره حسابداری آستان قدس در رابطه با تهیه ملزومات مورد نیاز کارگاه قالی بافی. ۱۳۳۱ش (شماره سند، ۶۸۳۷۲).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی